

5.4. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ ЛЮДИНИ ЯК УМОВА ПРАКТИЧНОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВ В УКРАЇНІ

З розвитком України як правової держави все наполегливішою стає вимога до влади й суспільства щодо переосмислення місця та ролі людини як неповторного, багатогранного, до кінця незбагненого творіння, від природи наділеного необхідними правами.

Передумовою побудови правової держави й розвитку в ній громадянського суспільства є утвердження людини-особистості. Людина народжується індивідом, з притаманними йому природними задатками та здібностями, а як особистість — формується під впливом соціального середовища. Особистість — це суб'єкт прав чи права (якщо сутність права бачити в правах людини), а отже, суб'єкт свободи. Її відмінною рисою є прагнення до власної та повага до чужої незалежності [1, с. 203]. Визначальну роль у формуванні особистості відіграє усвідомлення того, що індивід є носієм наданих йому природою прав, забезпечених державою за допомогою державно-владних інститутів. Г. Гегель, визначаючи державу як духовно-моральну ідею, яка виявляється у формі людської волі та її свободи, зазначав, що усе в державі залежить від верховної ідеї [2, с. 257]. Тож появі в суспільстві значної кількості особистостей передуює увідповіднення законодавства природно-правовій концепції, основним принципом якої є принцип верховенства права; формування індивідуальної та суспільної правосвідомості на основі природно-правової доктрини, якою захищаються насамперед такі цінності, як життя, свобода, справед-

лівість і добро. Оскільки ця доктрина є антропоцентричною, то її пронизує ідея невідчужуваності природних прав людини на життя, свободу, справедливе ставлення людини до себе, гідність, власність тощо [3, с. 26]. Забезпечення державою (реалізація, охорона та захист) невід'ємних від людини прав у політичній, економічній, соціальній та інших сферах суспільного життя створюють передумови для її духовного, творчого росту, надають їй відчуття потрібності, причетності до процесів, що відбуваються навколо неї, формують її як діяльну істоту.

Обрання пострадянською Україною, правова система якої мала соціалістичне спрямування, шляху інтеграції з високорозвиненими державами Заходу, загальними засадами конституційного ладу яких є верховенство права, вимагало гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами, ратифікації ряду міжнародно-правових актів у галузі прав людини (Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та ін.). В Україні, на теренах якої майже століття існував тоталітарний режим, що визначався вивищенням держави над людиною, відбулася кардинальна зміна ціннісних орієнтацій. Вищі цінності природного права — невід'ємні права людини, як основа життєдіяльності людини, почали набувати все більшого значення. Держава потребувала докорінної реформи правової системи на основі зміни існуючого легістського типу праворозуміння (за яким право ототожнювалось із законом) на юснатуралістичний (заснованому на принципах природної справедливості, свободи, добра, рівності, спільного блага тощо), усвідомлення, що права людини є безпосередньо діючим правом і можуть застосовуватися всупереч закону, якщо закон суперечить фундаментальним правам людини: не відображає природно-правові начала; не відповідає загально визнаним міжнародно-правовим принципам і нормам про права людини й громадянина; прийнятий нелегітимним органом державної влади [4, с.4]. Природне право існує поряд з позитивним правом як сукупність вимог, що спричинені об'єктивними умовами життєдіяльності людини, самим життям суспільства. Тому природне право містить такі можливості (права) людини, які зумовлені особливостями її природи (сутності), а також відповідають досягнутому рівню розвитку суспільства [5, с. 4]. Закон не слід ототожнювати з правом, оскільки не будь-який закон містить ідеї права, не кожен закон є формою права, тобто відображає

його ідеї та цінності. Найбільш предметним критерієм правомірності нормативно-правового акта мають бути невід'ємні, невідчужувані права людини. Вони, на думку М. Козюбри, є тим бар'єром, який в державі, яка претендує іменуватися демократичною і правовою, не можна подолати на власний розсуд ні законодавчо, ні виконавчо, ні судовою владою [6, с. 34]. Якщо норми закону не відповідають природним законам, які закладені в серцях людей, це означає, що норма закону не виконує свого завдання. За допомогою норм право зберігає баланс інтересів в різноманітному суспільстві, взаємоузгоджує права й обов'язки, що призводить до суспільного визнання рівності, справедливості, свободи волі; надає рівні можливості для задоволення індивідуальних нематеріальних і матеріальних потреб. І оскільки забезпечення матеріальними благами є засобом задоволення фізіологічних, духовних, творчих та інших нематеріальних потреб, то саме особисті немайнові права є найбільш цінними для людини, будучи невід'ємними від її сутності, надаючи їй можливість вільно розпоряджатися собою, забезпечувати особисту свободу, життєво важливі умови існування, є гарантією будь-якого незаконного втручання в сферу її індивідуальної життєдіяльності [7, с. 25].

Для людини, яка перебуває в соціальному середовищі, категорія свободи є визначальною, вона простежується в будь-якому праві. Г. Гегель зазначав, що справжня свобода досягається завдяки визнанню: «Я тільки тоді істинно вільний, якщо й інший також вільний і мною визнається вільним» (Г. Гегель) [1, с. 201]. За допомогою свободи особистості з власними концепціями життя мають можливість співіснувати, взаємоузгоджувати свою поведінку з поведінкою інших суб'єктів. (Лок стверджував, що «природня свобода» людини полягає в тім, аби бути вільною від будь-якої вищої влади на землі, не перебувати під волею чи законодавчою владою людини, а мати за свою владу лише закон природи» [8, с. 227]. Однак свобода індивіда, будучи основним підсумком і головним критерієм досягнень людської цивілізації на різних етапах її історичного становлення та розвитку, можлива лише як право, тільки у правовій формі, оскільки лише право (як всезагальна, рівна, а тому й однаково справедлива для усіх міра впорядкування, формалізації, регуляції людських відносин) проводить (і здатне провести) розмежовуючу лінію між свободою та сваволею, оформляє та нормує свободу як статус та відносини незалежних

один від одного суб'єктів права в рамках загального порядку (в умовах дії загальної правової норми) [9, с. 4]. Головне для свободи людини — особисте самообмеження та особистий самоконтроль, виходячи з високих моральних цінностей та вимог, культурних установок і гуманних, загальнолюдських орієнтацій і спрямованості [10, с. 33].

Свобода, на думку С. Алексєєва, є проявом розуму, завдяки якому людина має можливість існувати як вища істота, здатна вибирати та вирішувати життєві проблеми, розвиватися як особистість. Розумом диктуються права, якими наділена людина від народження і, внаслідок яких вона має визнаватися особистістю. Він допомагає людині ввібрати необхідну інформацію, опрацювати її та використати для досягнення життєвих цілей. Для того, щоб це зрозуміла сама людина, вона повинна мати високий рівень культурного й духовного розвитку. Свобода людини визначається категорією справедливості. Якщо немає справедливості, то не може бути й свободи. Кожна людина має засновану на справедливості недоторканість, яка не може бути порушена навіть процвітаючим суспільством. Із цієї причини справедливість не допускає, щоб втрата свободи одними була виправдана більшими благами інших. Отже, в справедливому суспільстві мають бути встановлені свободи громадян, а права, які гарантуються справедливістю, не мають бути предметом політичної торгівлі або калькуляції політичних інтересів [11].

Верховенство права через ідеї свободи і справедливості вимагає втілення його в усі сфери діяльності, зокрема й в правотворчу, в якій міра свободи кожної особи відтворюється в мірі свободи та справедливості всього суспільства. Г. Гегель вважав, що «людина усередині себе має мірило правового», «її внутрішня сутність завжди говорить їй, як повинно бути, і вона в собі самій знаходить підтвердження чи не підтвердження того, що має силу закону [1, с. 96]. У нашій державі основні цінності природного права втіленні в численних галузевих нормативних актах, центральне місце серед яких займає Конституція України. Природно-правова концепція, відтворена в Основному законі, обумовила в якості первинних принципів свободу та невід'ємність, невідчужуваність прав людини, які належать їй від народження [4]. Зокрема, ст. 3 Конституції України зазначає, що людина, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права й свободи людини та їх

гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Ст. 27 Основного Закону визначає, що ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов'язок держави — захищати життя людини. Крім того, статтею 8 цього ж Закону проголошено, що в Україні визнається й діє принцип верховенства права. Зазначені положення свідчать про особливе місце особистих немайнових благ фізичної особи в ієрархії соціальних цінностей, спрямованість держави на всебічне забезпечення прав і свобод. Конституційним правам і свободам людини та громадянина притаманні певні властивості і риси, що зумовлюють їхню вирішальну роль у визначенні правового статусу особи в суспільстві та державі, її конституційно-правового статусу. Вони вирізняються від інших прав за змістом і формою закріплення, є основними за змістом не тільки фактично, а й юридично, оскільки визначені на конституційному рівні [1, с. 24].

Положеннями Розділу 2 Конституції України врегульовано права, свободи та обов'язки людини і громадянина, в тому числі і особисті немайнові права, серед яких: право на життя, охорону здоров'я, безпечне для життя й здоров'я довкілля, свобода та особиста недоторканість, повага до гідності та честі, вільний вибір місця проживання та інші немайнові права. Закріплення на конституційному рівні досить широкого переліку прав і свобод людини, зокрема особистих немайнових, означає, що держава визнає права й свободи людини, бере на себе певні зобов'язання створювати сприятливі умови для їх ефективного забезпечення: надавати громадянам справжні можливості для практичної реалізації ними своїх прав і свобод; охороняти права і свободи особи від можливих протиправних посягань; захищати права і свободи особи у випадку їх незаконного порушення [12, с. 363].

Конституційні норми щодо регулювання приватної сфери, в тому числі щодо забезпечення реалізації та захисту особистих прав, знайшли своє відображення в Цивільному кодексі України 2003 р., який загалом відіграв визначальну роль у досягненні особистої свободи людини, побудові життя на основі власної системи її цінностей і життєвих орієнтирів, і яким в основу цивільних відносин, у тому числі й особистих немайнових, було покладено юридичну рівність, вільне волевиявлення та майнову самостійність їх учасників. У сукупності із

загальними засадами цивільного законодавства, серед яких неприпустимість свавільного втручання в сферу особистого життя людини, справедливість, добросовісність і розумність, тощо. Цей закон, в цілому, втілює природно-правову доктрину, забезпечив «прорив» невідчужуваних антропосоціальних прав людини в українське цивільне законодавство і, тим самим, підніс на якісно вищий рівень їх державну охорону й захист [13, с. 54].

Особистим немайновим правам особи і громадянина в цивілістиці відведено особливе місце. Не применшуючи значення майнових прав, законодавець визнав їх первинними відносно майнових прав (ст. 1 Цивільного кодексу України), підкреслив значення немайнових прав як невід'ємних від особи-носія цих прав. У юридичній літературі особисті немайнові права мають різну класифікацію, однак в Цивільному кодексі України відбувся їх поділ за спрямованістю або цільовим призначенням на такі, що забезпечують природне існування фізичної особи (Гл. 21 Цивільного кодексу України) та особисті немайнові права, що забезпечують соціальне буття фізичної особи (Гл. 22 Цивільного кодексу України). Так, до особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування фізичної особи, відносяться: право на життя; право на усунення небезпеки, що загрожує життю й здоров'ю; право на охорону здоров'я; право на медичну допомогу; право на свободу; право на особисту недоторканість; право на сім'ю; право на опіку й піклування; право на безпечне для життя й здоров'я довкілля та інші. Особистими немайновими правами, що забезпечують соціальне буття фізичної особи є: право на ім'я; право на повагу до гідності та честі; право на повагу до людини, яка померла; право на недоторканість ділової репутації; право на індивідуальність; право на особисте життя та його таємницю; право на свободу пересування; право на недоторканість житла та інші. Ч. 3 ст. 270 Цивільного кодексу України передбачає, що перелік особистих немайнових прав, які встановлені Конституцією України, цим Кодексом та іншим законом, не є вичерпним. Отже, список немайнових прав людини є відкритим. Оскільки кожна людина — неповторна істота, з притаманним тільки їй особливим, для загалу до кінця не пізнаним, внутрішнім світом, то й особисті немайнові потреби в неї можуть виникати абсолютно різні. Законодавець, визнаючи необмежену множинність особистих немайнових прав, прийнявши їх під свою охорону та забезпечивши захист,

фактично відмовляється від теорії октройованих («дарованих») прав, які надані особі доброю волею держави чи законодавця, і визнає їхній природний характер [14, с. 229]. На протигагу радянському законодавству, в якому немайнові права майже не фігурували, захист прав, які навіть не встановлені законом, але відповідають основним принципам права, є показником антропоцентричного спрямування вітчизняного законодавства, його відповідності міжнародно-правовим підходам до захисту всіх немайнових прав, які можуть належати людині. Так, одним із завдань Ради Європи є приділення в своїй роботі уваги не лише захисту прав і свобод, які вже давно визнані, але й удосконалювати такий захист, поширювати його на інші права. Україна, як член міжнародного та європейського співтовариства зобов'язана додержуватися загальноприйнятих міжнародних принципів у галузі прав людини, що закріплені в ратифікованих нею міжнародних актах [15, с. 447].

Щодо кількісного виміру належних людині немайнових прав серед науковців існують різні позиції. Так, на думку М. Априанич, належне регулювання особистих немайнових відносин передбачає наділення правомочної особи тільки одним суб'єктивним правом, відповідно до якого правомочна особа наділена можливістю, крім випадків, встановлених законом, вимагати від усіх оточуючих осіб такого утримання від будь-яких дій, що забезпечує їй свободу визначення власної поведінки в немайновій сфері, не спрямованій на будь-які матеріальні або нематеріальні блага. Це суб'єктивне право може бути визначене як право особистої свободи [16, с. 14] Р. Стефанчук, зважаючи на неоднозначні позиції щодо розуміння кількісного складу особистих немайнових прав умовно характеризує їх як моністичну та плюралістичну концепції. Підтримуючи плюралістичну концепцію, правильним вважає законодавчий підхід, відповідно до якого нормативна база щодо особистих немайнових прав передбачає широкий каталог конкретних особистих немайнових прав фізичних осіб, чим здійснює їх позитивну регламентацію та створює реальну можливість охорони особистого немайнового інтересу фізичних осіб, не конкретизуючи їх в певне суб'єктивне цивільне право [17, с. 117].

Частково погоджуючись з тим, що множинність і різноманітність особистих немайнових прав (наприклад, право на охорону здоров'я, право на особисту недоторканість, право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, право на індивідуальність) є складовою особистої сво-

боди людини. Зауважимо, що для охорони належних людині немайнових благ це поняття доволі обширне й потребує детальної регламентації позитивним правом. Наприклад, похідними від права на життя є право на усунення небезпеки, яка загрожує життю й здоров'ю, право на охорону здоров'я, право на медичну допомогу, тощо (оскільки нездійснення або порушення цих прав може призвести до втрати життя). Детальна регламентація не тільки права на життя, але й прав, що походять від нього, дозволяє чітко визначити обсяг правомочностей щодо здійснення права, а також відповідальність за його порушення. Чітка поінформованість щодо змісту права та обсягу відповідальності за його порушення дозволяє особі-носію немайнового права здійснювати його в повній мірі, зменшує кількість порушень права з боку інших осіб, допомагає органам, в чиї обов'язки входить захист конкретного права, захистити його в повному обсязі, зменшує можливість зловживання з їх сторони. Так, ч. 5 ст. 284 Цивільного кодексу України «Право на медичну допомогу» передбачено, що в невідкладних випадках, за наявності реальної загрози життю фізичної особи, медична допомога надається без згоди фізичної особи або батьків (усиновлювачів), опікуна, піклувальника. Наявність даної норми виключає відмову лікаря надати медичну допомогу в разі настання реальної загрози життю фізичної особи, навіть якщо сама особа не бажає допомоги. Таким чином конкретна норма виключає можливість вибору для особи, в обов'язки якої входить надання медичної допомоги, надавати чи не надавати допомогу. Зазначена норма робить акцент на особливій цінності життя не тільки для конкретної людини, але й для всього суспільства, забезпечуючи його збереження навіть проти волі самого носія даного права.

У цивільному праві особисті немайнові права визначаються як міра можливої поведінки управомоченої особи щодо невіддільних від її особистості абсолютних благ немайнового характеру, які позбавлені економічного змісту і надають людині можливість за своїм розсудом, без втручання інших осіб, визначати свою поведінку в сфері особистого життя [18, с. 200]. Цивільним кодексом України (ст. 269) особисті немайнові права розкриваються як такі, що належать кожній фізичній особі від народження або за законом, тісно пов'язані з нею, не мають економічного змісту. Фізична особа володіє ними довічно.

Краще зрозуміти природу особистих немайнових прав дозволяють характерні для них властивості, ознаки, серед яких особистісність, не-

майновість, об'єктом цих прав виступає особисте немайнове або інше нематеріальне благо, цілеспрямування на задоволення фізичних (біологічних), духовних, моральних, культурних або соціальних потреб [17, с. 122].

Особистісність як ознака немайнових прав проявляється в тісному зв'язку цих прав з фізичною особою (ч. 3 ст. 269 Цивільного кодексу України). Від них не можна відмовитись або бути позбавленим цих прав. Р. Стефанчук, характеризуючи дану ознаку, зауважує, що вона проявляється не стільки в їх тісному (як про це говорить Цивільний кодекс України), скільки в їх нерозривному зв'язку з особою носієм [17, с. 122]. Справді, словосполучення «тісно пов'язані», застосоване Кодексом, робить можливим від'єднання людини від визначеного немайнового права. Терміни «невід'єднані», «нерозривні» навпаки вказують на єдність людини та належного їй немайнового права, неможливість позбавлення людини цього права без втрати її цілісності (залежно від права — фізіологічної, моральної, духовної та. ін.). Ця ознака розкриває особливий характер особистих немайнових прав, який проявляється не тільки в неможливості позбавлення їх з боку інших осіб, але й у неможливості особи відмовитися від свого немайнового права.

Немайновість особистого немайнового права проявляється в тому, що воно позбавлено економічного змісту, тобто не може бути точно оцінено, для нього не характерна оплатність, його здійснення не супроводжується зустрічним майновим наданням (еквівалентом) зі сторони інших осіб [19, с. 15].

Особливість об'єкта особистих немайнових прав полягає в тому, що ними виступають блага, які втілені в самій особистості — свобода, індивідуальність, життя, здоров'я, повага, ім'я та ін.

Цілеспрямування на задоволення фізичних (біологічних), духовних, моральних, культурних чи соціальних потреб, будучи ознакою особистого немайнового права, розкриває дух указаної категорії прав, їх аксіологію. За допомогою цієї ознаки права набувають ціннісного орієнтира, тобто спрямованості на забезпечення свого внутрішнього духовного світу [17, с. 125].

Згідно зі ст. 271 Цивільного кодексу України зміст особистого немайнового права становить можливість фізичної особи вільно, на власний розсуд визначати свою поведінку в сфері свого приватного життя. Наприклад зміст права на повагу до людини, яка померла,

(ст. 298 Цивільного кодексу України) становить можливість близьких родичів померлого вимагати від усіх і кожного шанобливого ставлення до нього та його могили. У разі глузу над тілом людини, яка померла, або над місцем її поховання члени її сім'ї, близькі родичі мають право на відшкодування майнової та моральної шкоди. Оскільки повага базується на толерантності, рівності прав і свобод, вимагає чуйності, доброзичливості, ввічливості зі сторони навколишніх, будь-яке зневажання людини знижує оцінку її почуття гідності. В приведеному прикладі сама людина, в силу свого стану, не може відчувати фізичних і моральних страждань. Разом з тим, у її близьких родичів залежно від їхньої духовності, рівня культури, порушення даного права викликає негативні емоції, біль та страждання. Тому право на повагу до людини, яка померла, належить саме близьким родичам померлого. Визначення даного права на законодавчому рівні виражає його гуманістичний зміст, засудження байдужості, нечулості, вказує на піклування про людину не тільки під час її біологічного життя, але й після смерті.

Особливістю змісту особистого немайнового права є можливість особи на власний розсуд обирати поведінку в сфері свого приватного життя, чим визначається повага до приватності, визнання автономності людини. Не зважаючи на певні недоліки Цивільного кодексу, в цілому він відображає загальну тенденцію розвитку України як правової держави. Разом з тим, його положення розраховані на розвинуте суспільство з високим рівнем правової свідомості та правової культури, твердою життєвою позицією, бережливе ставлення до особистих немайнових благ, а особливо — до життя, як найбільших правових цінностей. В іншому випадку, право може послугувати на шкоду самій особі. Наприклад, своєрідним антиподом права на життя є право на смерть (суїцид). Фома (Тома) Аквінський обґрунтував заборону суїциду, вказавши, що самогубство є порушенням закону природи, відповідно до якого «усе природне повинно підтримувати своє буття»; це порушення закону моралі, оскільки шкодить суспільству, частиною якого є сам суїцидент; самогубство є порушенням закону Божого, що підкоряє людину Божому провидінню та залишає право лише Богові забирати життя людини. Таким чином, самогубство є потрійним гріхом: перед собою, перед суспільством та перед Богом [20]. Бажання вчинити суїцид може бути викликане масою різноманітних чинників: душевною хворобою, нестерпним болем від втра-

ти близької людини, нерозділеним коханням тощо. Не зважаючи на причину суїциду, він завжди викликає в оточуючих негативне відношення. У нашому суспільстві небажання жити викликають також трансформаційні процеси, що відбуваються в Україні і пов'язані з переорієнтацією економіки на ринкові відносини, призводять до негативних тенденцій, серед яких падіння рівня життя населення, нехтування найбільшими цінностями (життям, здоров'ям). Зростаючий рівень самогубств вказує на низький рівень опору людини життєвими обставинам, пов'язаний із слабкою життєвою позицією людини, байдужістю оточуючих до проблем тих, хто знаходиться поруч. Українське законодавство не передбачає відповідальності людини, яка вчинила замах на власне життя (хоча в ст. 27 Конституції України вказано, що ніхто не може бути свавільно позбавлений життя), вважаючи це правом самої особи. Однак і не закріпило серед особистих немайнових прав право особи на суїцид, вважаючи, що наявність такої узаконеної спонукаючої згоди законодавця може суттєво збільшити загальну статистику самогубств, оскільки має розглядатись фізичними особами з психологічної точки зору як «керівництво до дії», що отримало відповідне «державне благословення» [17, с. 302].

Вплив принципу верховенства права при здійсненні особистих немайнових прав передбачає застосування таких його засобів, як справедливість, рівність, свобода, тому що саме вони гарантують реальну можливість здійснення права, прояв ініціативи і вільний вибір поведінки особою, якій належить немайнове право, свободу людини, визначають її пріоритет над державою, чітке визначення кола повноважень органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, підзвітність та підконтрольність суспільству.

С. Погребняк, зіставляючи положення, що є основою принципу верховенства права за визначенням А. Дайсі, а саме — відсутність у державної влади широких дискреційних повноважень; додержання юридичної рівності усіх громадян перед законом в межах єдиної, загальної системи юрисдикції; забезпечення прав людини у судовому порядку — з українськими реаліями, зазначила, що основні ідеї класичного варіанту концепції верховенства права втілено в Конституції України, а саме — органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та в спосіб, що передбачені Конституцією та закона-

ми України (ст. 19); громадяни мають рівні конституційні права й свободи та є рівними перед законом (ст. 24); права і свободи людини та громадянина захищаються судом, а юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі (ст. ст. 55 і 124) [6, с. 28].

Оскільки особа здійснює особисті немайнові права самостійно (крім випадків, коли вона за віком або станом здоров'я не може самостійно їх здійснювати), вільно й на власний розсуд, застосовуючи визначення А. Дайсі до положень Цивільного кодексу України, зазначимо, що в немайнових правовідносинах повноваження органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування зводяться до забезпечення здійснення правомочною особою належних їй немайнових прав (ч. 1 ст. 273 Кодексу). Крім того, фізична особа має право вимагати від посадових і службових осіб вчинення відповідних дій, спрямованих на забезпечення здійснення нею особистих немайнових прав (ч. 2 ст. 272 Кодексу). Для виконання визначених законом повноважень відповідними органами мають бути передбачені спеціальні процедури та правила, необхідні для забезпечення здійснення фізичною особою її особистих немайнових прав. Наприклад, реалізація особою, яка досягла шістнадцятирічного віку, права на зміну свого прізвища та ім'я відбувається у відповідному відділі РАЦСу у порядку, передбаченому Постановою КМУ від 11 липня 2007 р. № 915 «Про затвердження Порядку розгляду заяв про зміну імені (прізвища, власного імені, по батькові) фізичної особи», з урахуванням вимог Цивільного кодексу України.

Зміст ст. 1 Цивільного кодексу України розкриває основні ознаки, які є визначальними в характеристиці цивільно-правових відносин, у тому числі й особистих немайнових. Такими ознаками є юридична рівність усіх учасників цих відносин, їх вільне волевиявлення, майнова самостійність. Отже, не зважаючи на різний соціальний статус суб'єктів права, цивільним законом закріплено їх формальну рівність між собою та перед законом. Формальна рівність передбачає рівну міру прав і обов'язків у всіх громадян, однаковий для всіх простір соціальної свободи. Міжсуб'єктні домовленості, на яких тримається багато видів суспільних відносин у сучасній державі з розвинутою правовою культурою, будується на рівновазі ціннісних, у тому числі юридичних, статусів її учасників [21].

Установлення формальної рівності є основною ознакою формальної визначеності права. «Формалізм» права не означає стирання всіх

розходжень між людьми. Зрівнюючи усіх за формальним принципом, право, не вимагаючи примусового самовдосконалення чи проявів духовної і соціальної свободи, виявляється умовою реалізації людських здібностей саме тим, що віддає їх реалізацію на особистий розсуд громадян. У цьому розумінні формальна рівність виступає гарантом людської унікальності [1, с. 203]. Однак, у державі з низьким рівнем правової культури, вона практично поглинається фактичною нерівністю. Найбільш масштабно нерівність проявляється у відносинах, де об'єктом виступають немайнові блага, особливо життя, і, на пряму пов'язане з ним, здоров'я. На фоні загального оголошення Конституцією України життя і здоров'я найвищими цінностями, ситуація в Україні є катастрофічною. Вираз «безкарність породжує вседозволеність» якнайяскравіше характеризує сьогодення. Ланцюг безвідповідальності, який починається з безкарності за незаконне збагачення (в тому числі за хабарництво), завершується можливістю відкупу від відповідальності за будь-яке порушення. У медичній сфері, де життя і здоров'я людини залежить від моральних і професійних якостей медичних працівників, їх відсутність призводить до незворотних процесів. Життя людини для більшості медичних працівників не становить ніякої цінності, оскільки є об'єктом доволі прибуткового бізнесу. Аналізуючи ситуацію, враховуючи загальну бідність, неплатоспроможність українського населення, приходимо до висновку, що, наслідком такого «бізнесу» буде приречення людини до хвороби або смерті (не зважаючи на передбачення ч.3 ст. 49 Конституції України права на безоплатну медичну допомогу в комунальних та державних закладах охорони здоров'я). З другого боку, і самі пацієнти провокують лікаря до одержання хабара, сподіваючись отримати більш кваліфіковану медичну допомогу, хоча на професійні якості лікуючого це ніяким чином вплинути не може. Тільки особа з високим рівнем правової свідомості, потрапляючи в подібну ситуацію, заздалегідь знає свої природні права, вимагає їх забезпечення, а, у разі порушення, знайде спосіб їх захисту. Для практичної реалізації прав людина має вивести їх у своїй свідомості з категорії абстрактної у категорію реальну, тому що знання прав не завжди означає їх реальне здійснення та захист.

І.А. Покровський, відмічаючи найбільш необхідні людині блага, зазначав, що людина вже від моменту своєї появи на світ придбаває

природне право на захист цих благ, вони складають його природжені права, *jura connata*, права, які витікають із самої якості людини як особистості. Найперше, чого потребує людина, це охорона цих елементарних благ. І право, дійсно, споконвіку бере на себе таку охорону за допомогою встановлення кримінальних покарань за їх порушення, а також відшкодування нанесеної шкоди [22]. Сама держава, керуючись правом, має забезпечити реальну (фактичну) гарантованість прав і свобод людини та громадянина. Адже декларативне проголошення прав і свобод людини не можна розглядати як гарантії [23, с. 86].

Під реальними гарантіями слід розуміти здатність економічної, політичної та правової систем суспільства найповнішим чином забезпечити інтереси та потреби суб'єктів права, створити передумови творчої, вільної та ініціативної діяльності. Найсуттєвішими серед гарантій є «юридичні» гарантії, які, будучи забезпеченими засобами правового впливу, створюють фундаментальну базу для захищеності суб'єктивних прав [24, с. 54].

Однією з найефективніших гарантій існування суб'єктивного цивільного права, в тому числі й немайнового, є його реальний захист державою. Адже, кожне суб'єктивне право, відповідно до принципу «юридичної синхронності», повинно бути забезпечене відповідним обов'язком, а невиконання останнього, в свою чергу, повинно бути забезпечено відпсвідальністю. В іншому випадку, суб'єктивне право не може вважатись гарантованою можливістю, а перебувати у форматі немайнового інтересу [17, с. 246]. Закріплення на конституційному рівні основних засад захисту прав і свобод створює обов'язок для державних органів щодо забезпечення такого захисту. В Україні захист немайнових прав передбачає як юрисдикційну форму, до якої відносяться судовий захист, захист прав та інтересів Президентом України, органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування, захист прав Уповноваженим Верховної Ради з прав людини (омбудсманом), так і неюрисдикційну, яка передбачає самозахист своїх прав уповноваженою особою. Запровадження інституту Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини є додатковим, порівняно новим позасудовим механізмом захисту прав, упровадження якого є показником європейської спрямованості України, визнання пріоритету людини, її прав і свобод. Однак найбільш поширеним є судовий захист, який може

здійснюватись як загальними способами, визначеними ст. 16 ЦК України (припинення дії, що порушує право, визнання правочину недійсним, відшкодування моральної (немайнової) шкоди), так і спеціальними способами, які обираються відповідно до змісту права, способу його порушення та наслідків, що їх спричинило це порушення (ст. 275 ЦК України). Наприклад у разі порушення права на повагу до гідності та честі внаслідок поширення недостовірної інформації, особа, право якої порушено, може застосувати спеціальний спосіб захисту, що полягає у спростуванні цієї інформації (ст. 277 Цивільного кодексу України), а також на відшкодування моральної (немайнової) шкоди (ст. 16 Цивільного кодексу України), що є загальним способом захисту немайнового права. Відшкодування моральної шкоди є відносно новим способом захисту прав та інтересів, оскільки радянським законодавством такого захисту не передбачалося.

Найвищою судовою інстанцією і на сьогоднішній день найбільш ефективною, є захист прав людини, зокрема й особистих немайнових прав, Європейським судом, який розглядає скарги стосовно порушення положень Конвенції про захист прав і основних свобод людини. Оскільки особа може звернутися до Європейського суду тільки після того, як вичерпала всі засоби національного захисту, позивачем у таких справах виступає держава.

Незважаючи на популярність судової форми захисту прав, в основному їх розгляд відбувається за позовами, що випливають з договірних відносин. Захист судом особистих немайнових прав, навпаки, досі не популяризований, що однак не свідчить про відсутність порушень у цій сфері, а скоріше про непоінформованість основної маси населення про можливість та порядок такого захисту.

У питаннях захисту немайнових прав важлива роль відводиться самим учасникам немайнових правовідносин. По-перше, оскільки порушення може бути викликано діями або бездіяльністю не тільки представників органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим і органів місцевого самоврядування, юридичними особами, їх працівниками, окремими фізичними особами, професійні обов'язки яких стосуються особистих немайнових прав фізичної особи, а також і діями фізичних та юридичних осіб, у чій службовій або професійній обов'язки не входить забезпечення здійснення особою немайнових прав, тому всі, без виключення, в державі повинні утриму-

ватися від порушення прав інших осіб. При цьому велике значення має не тільки власне утримання від порушення прав інших осіб, але й не байдуже ставлення до порушень прав іншими осіб. Як слушно зауважує А.С. Мучник, психологічна установка і практична готовність кожного захищати свої та чужі права в якості особистісних цінностей – ядро правової культури нації. Пристрасний захист прав іншої людини – найбільша гарантія захисту своїх прав [25, с. 450]. Щоденно, перебуваючи у взаємовідносинах один з одним, люди відчувають конфлікт інтересів. І потрібно мати дійсно високий рівень правової свідомості, щоб власні інтереси взаємоузгодити з інтересами інших. Насильницький же спосіб вирішення конфлікту обирається саме через низький рівень правосвідомості й відповідний культурний фактор [26, с. 44]. Реалії сучасного українського життя якраз свідчать про масові порушення як з боку владних структур (особливо судових), так і з боку населення. Це й намагання будь-яким способом обійти недосконалий закон, його нівелювання, зловживання правом, що призводить до приниження гідності, честі, заперечення індивідуальності людини, обмеження свободи, тощо. Довести, що особа стала жертвою, наприклад, психологічного тиску з боку іншої особи, практично не видається можливим навіть за наявності відповідних норм Конституції України та цивільного законодавства. З позиції С. Архіпова кожен суб'єкт права – це, по суті, сукупність правових ідей, уявлень про те, яким повинно бути право, його норми. Звідси й правопорядок спирається на ті правові ідеї та уявлення, які виникають у правосвідомості індивіда і ним підтримуються [26, с. 45]. Індивідуальна правосвідомість та суспільна правосвідомість взаємовизначаються одна одною. Тобто суспільна свідомість має вплив на формування індивідуальної правосвідомості і навпаки, сукупність і взаємозв'язок правосвідомості різних індивідів визначають суспільну правосвідомість.

На жаль, не зважаючи на великі наукові напрацювання в сфері вивчення права, в тому числі й цивільного права, його сприйняття залишається неоднозначним. М. Братасюк розвиток цивільного права вбачає в розвиненому філософському світогляді представників цієї галузі, яка має колосальний потенціал у формуванні, ствердженні й захисті людини-особистості як повноцінного, а не декларованого, суб'єкта приватного права [27, с. 44]. Ствердження принципу верховенства права в приватному житті людей, на її думку, є можливим

тільки при переведенні від нормативістсько-легістських засад до юс-натуралістичних, які на перше місце ставлять людину-особистість, її свободу, приватність тощо.

Тлумачення права як закону не узгоджується з положеннями норм, які містять права людини. Низька якість життя суспільства свідчить про абсолютне нівелювання права в нашому суспільстві, розрив зв'язку з нормативно-правовими актами і реальним життям. Розвиток правової системи має йти паралельно з розвитком правосвідомості громадян. Як наголошував І. Ільїн, право лише тоді знаходить предикат сили, лише тоді здійснює своє призначення, якщо правова свідомість сприйме його, наповниться його змістом і дозволить новому значенню впливати на життя душі, визначити її рішення й спрямувати поведінку людини. Тоді право стане силою у внутрішньому, а через це й у її зовнішньому житті [28, с. 40].

Право є ніщо, коли його положення не знаходять своєї реалізації в діяльності людей, у суспільних відносинах. Не можна зрозуміти право, якщо відволіктися від механізму його реалізації в житті суспільства [29].

Зафіксовані в Конституції України гарантії, на жаль, поки юридично виваженими не можна назвати, як того вимагають стандарти правової держави [23, с. 86]. Особисті немайнові права, закріплені Конституцією України та цивільним законодавством, мають, на жаль, декларативний характер. Однією з причин ускладнення практичної реалізації прав людиною є «засміченість» нормативних актів, неоднозначність тлумачення категорій, що містять норми, складність сприйняття пересічною людиною змісту їх положень. З одного боку, пасивність, низький рівень правової свідомості, байдужість самих людей, а з другою боку — відсутність бажання в державі, у відповідних державних органів, подолати правовий нігілізм, який проник у всі сфери життя. Незважаючи на сприяння окремих засобів масової інформації в ознайомленні людей з їх невід'ємними природними правами (і то, переважно в години, коли основна частина населення знаходиться на роботі), відсутність дієвих державних освітніх програм, масштабне засилля низькоякісної інформації, яка вселяє в свідомість людини псевдоцінності, в той час, як знищує основні моральні цінності, призводить до процесів, що прямо протилежні тим, які мають відбуватися в Україні, яка проголосила себе правовою державою. Поширення по телебаченню, в Інтернеті інформації за замов-

ленням публічних осіб (співаків, політиків), що підвищує їх рейтинги, і водночас є недопустимою в суспільстві зі здоровим морально-етичним образом, формує в уяві людей, а особливо молоді, антиморальні, антигуманні цінності. Оскільки під поняттям «гідність людини» як загальнофілософської категорії та об'єкта цивільних правовідносин розуміють визнання за людиною зазначеної цінності (об'єктивний аспект), а з другого боку, — внутрішню самооцінку особою своїх якостей, а під поняттям «честь» слід розуміти зовнішню оцінку фізичної особи з боку суспільства чи соціальної групи, членом якої вона є [14, с. 266], можна собі лише уявити, яка гідність може бути в такої особи, і, яку оцінку їй може дати суспільство.

Проголошені Конституцією України вимоги щодо верховенства права, гарантій прав і свобод людини, орієнтири на цінності та стандарти Європейського Союзу зобов'язує нашу державу до безумовного дотримання невід'ємних прав і свобод людини, до неухильного підвищення рівня захисту особистих немайнових прав, які є вищими від будь-якого закону чи іншого акта держави. У нашій країні склалася хибна думка, що держава надає особі права та визначає їхній обсяг. Необхідно переосмислити дану проблему, адже особисті немайнові права є природними, і повинні належати особі в силу факту її існування. Дані права здійснюються особою в приватній сфері, тому вона сама визначає для себе обсяг особистих немайнових прав, а держава повинна лише надати їй можливості для цього.

Проте, не лише держава винна в сучасному стані нашого суспільства, в якому порушення особистого немайнового права є частим явищем. Кожна людина повинна усвідомити, що саме вона є цінністю цього суспільства, і не держава, і ніхто інший, а сама вона повинна вимагати шанобливого ставлення до себе. До того ж, не слід перевищувати роль закону, адже сама правова норма не в силі забезпечити дотримання особистих немайнових прав. А.П. Довженко писав: «У нас немає справжнього почуття гідності, і поняття особистої свободи існує в нас як щось індивідуалістичне, анархічне, як поняття волі (звідси індивідуалізм і отаманство), а не як народно-державне розуміння... свободи, як усвідомлення необхідності» [11, с. 186].

Отже, розвиток України як демократичної держави та побудова в ній громадянського суспільства актуалізує проблему утвердження людини-особистості — дієвого, усвідомлюючого свою пріоритетну роль

перед державою суб'єкта права. Особисті немайнові права, будучи невід'ємними від сутності людини, надають їй можливість визначати власну життєствердуючу поведінку в середовищі собі подібних, є проявом свободи і справедливості.

Наша держава, розпочавши євроінтеграційні процеси, на основі ратифікованих нею основних міжнародних актів про права й свободи людини, взяла на себе зобов'язання щодо їх забезпечення. Закріплення в Конституції України (ст.3) положення про те, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю, а також, що в Україні визнається й діє принцип верховенства права (ст. 8) вказує на те, що основними орієнтирами діяльності держави має бути реалізація природно-правової доктрини.

Забезпечення державою здійснення особистих немайнових прав людиною передбачає їх законодавче закріплення, створення гарантій реалізації та захисту цих прав. Незважаючи регламентацію в Конституції України та Цивільному кодексі України невід'ємних прав людини, їх практична реалізація вказує на декларативний характер цих прав. Найвагомішою причиною, що є перешкодою в реалізації особою прав Н. Карпачова виділяє бідність, є брутальним порушенням прав людини, і через неї унеможливується реалізація всіх інших прав. В основі проблеми бідності в Україні лежить, насамперед, брутальне порушення прав більшості членів українського суспільства на доступ до ресурсів, до національного багатства [30, с. 7]. Всебічне порушення особистих немайнових прав як з боку органів державної влади, осіб, в обов'язки яких входить забезпечення цих прав, так і з боку самих громадян, свідчить про те, що в нашій державі особисті немайнові права не набули визначального значення, що є наслідком низької правової свідомості громадян та відсутності правової культури усього суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ДО РОЗДІЛУ 5

ПІДРОЗДІЛ 5.1

1. Див., наприклад: Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 3.02.2006 № 3477-IV; Указ Президента України «Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів» від 10 травня 2006 року № 361/2006.
2. *Кучеренко П.А.* Реализация международных избирательных стандартов в правовой системе Российской Федерации: Автореф. дисс. канд. юрид. наук.— М., 2007.
3. *Демичева З.Б.* Правовые стандарты Совета Европы: Автореф. дисс... канд. юрид. наук.— М., 2006.
4. *Демичева З.Б.* Правовые стандарты Совета Европы: Автореф. дисс... канд. юрид. наук.— М., 2006.
5. Див.: *Шевчук С.* Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні.— К., 2007; *Абашидзе А.Х. Алишевич Е.С.* Право Совета Европы. Конвенция о защите прав человека и основных свобод. Учебное пособие.— М., 2007.
6. Новий тлумачний словник української мови: 42 000 слів: У 4 т.: Для студ. вищих та серед. навч. закл. / Василь Яременко (уклад.), Оксана Сліпушко (уклад.) — К. : Аконіт, 1998.
7. *Мурашин О.І.* Модельні нормативно-правові акти в процесі інтеграції правових систем // Трансформація правової системи України: євроінтеграційний вибір.— К., 2009.
8. *Шевчук С.* Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні.— К., 2007.
9. Див.: *Темченко В.І.* Функції держави із забезпечення прав людини у ринковій економіці // Право України.— 2003.— №5.— С.48; Темченко В.І. Права і свободи людини як критерій розмежування функціональної спрямованості держави // Підприємництво господарство і право.— 2005.— №11.
10. Див. докладно: Таманага Б. Верховенство права: історія, політика, теорія / Перекл. з англ. А. Іваненка.— К., 2007.— С. 106–117.
11. Див.: *Темченко В.І.* Верховенство права у механізмі забезпечення громадянських прав в умовах євроінтеграції // Трансформація правової системи України: євроінтеграційний вибір.— К., 2009.— С.178–248; Темченко В.І. Особливості співвідношення Європейської Конвенції з прав людини, практи-

ки Страсбурзького Суду та Конституційного Суду України // Вісник Конституційного Суду України.— 2007.— №4.— С. 91–99; Темченко В.І. Верховенство права у практиці Євросуду та Конституційного Суду України // Наукові записки: Збірник наукових праць. Юридичні науки.— К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007.— Т. 64.— С. 15–20.

12. *Козюбра М.І.* Принципи верховенства права і правової держави: єдність основних вимог // Наукові записки: Збірник наукових праць. Юридичні науки.— К., 2007.— Т. 64.

13. Див. докладно: Рішення Конституційного Суду України від 22 вересня 2005 року № 5–рп у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу Х «Перехідні положення» Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками) // Вісник Конституційного Суду України.— 2005.— № 5.

14. Див. докладно: Конституція України: Науково-практичний коментар / В.Б. Авер'янов, О.В. Батанов, Ю.В. Баулін та ін.; Ред. кол. В.Я. Тацій, Ю.П. Битяк, Ю.М. Грошевой та ін.— Харків, 2003.— С.116–120.

15. *Аллан Т.Р.С.* Конституційна справедливість. Ліберальна теорія верховенства права / Пер. з англ. Р. Семківа.— К., 2008.

16. Див.: Таманага Б. Верховенство права: історія, політика, теорія / Перекл. з англ. А. Іваненка.— К., 2007.

17. *Кернз В.* Вступ до права Європейського Союзу. Навч. посібник.: Пер. з англ.— К., 2002.

18. *Рабинович П.М.* Европейские стандарты прав человека: онтологические и гносеологические аспекты (в свете решений Европейского суда по правам человека) // Проблемы гармонизации законодательства Украины и стран Европы / Под общ. Ред. Е.Б. Кубко, В.В. Цветкова.— К., 2003.

19. *Рабинович П.М.* Европейские стандарты прав человека: онтологические и гносеологические аспекты (в свете решений Европейского суда по правам человека) // Проблемы гармонизации законодательства Украины и стран Европы / Под общ. Ред. Е.Б. Кубко, В.В. Цветкова.— К., 2003.

20. Рада Європи. Комітет міністрів. Рекомендація № R (2000) 7 «Про право журналістів не розкривати свої джерела інформації» // Бюлетень Бюро інформації Ради Європи в Україні.— 2003.— № 10.

21. *Абашидзе А.Х. Алиевич Е.С.* Право Совета Европы. Конвенция о защите прав человека и основных свобод. Учебное пособие. М., 2007.

22. *Рабинович П.М.* Европейские стандарты прав человека: онтологические и гносеологические аспекты (в свете решений Европейского суда по правам человека) // Проблемы гармонизации законодательства Украины и стран Европы / Под общ. Ред. Е.Б. Кубко, В.В. Цветкова.— К., 2003.